

POGÁNY GYÖRGY

**A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet
története és kiadványai 1945–1949***

Az 1945-ös év a magyar könyvkiadás szervezetében alapvető változások kezdetét jelentette. Budapest ostromakor egyes régi, jelentős vállalatok szinte teljesen megsemmisültek: a Franklin épülete bombatalálatot kapott; súlyos károk érték a Révait is. Más kiadókat – elsősorban jobboldali orientációjú, illetve német érdekeltségi körbe tartozó vállalatokat (pl. Stádium – Pallas) – a politikai változások sodortak el. Az intézményi károk azonban elhanyagolhatónak tűntek a személyi tragédiák mellett, a II. világháborúban és a deportálások következtében mintegy 300 könyves személy – kiadó, lektor, könyvkereskedő – vesztette életét.

A magyar könyvkiadás mindezek ellenére hamar megkezdte intézményeinek újjáépítését. Budán még folytak a harcok, amikor a pesti oldalon 1945. február 5-én megtartotta első taggyűlését a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, július 12-én pedig megnyílt a könyvnap – igaz, sokáig kérdéses volt, hogy megrendezik-e. Hogy sor került rá, bizonyítja: a magyar könyvszakma kilépett a bénultságból.

A szervezeti és a történelmi, politikai változásokból (igazoló eljárások, selejtezések) adódó gondok mellett a papírhiány és a követhetetlen mértékű infláció volt 1945-ben az egyik legnagyobb problémája a könyvkiadásnak és -kereskedelemnek. Mindenesetre a megmaradt régi vállalatok működni kezdtek és mellettük újak is alakultak. Az új kiadók egy részének a szakirodalomban meghonosodott gyűjtőneve „közületi kiadó”. A magánvállalatokkal szemben ezek az intézmények valamely közület alapításában kezdték működésüket. Fenntartójuk lehetett párt, társadalmi szervezet vagy éppen egy adott település közössége. Hét közületi kiadó alakult: az MKP még 1944-ben hozta létre a Szikra Kiadót, a szociáldemokraták a Népszava alapítói voltak, a Magyar Parasztszövetség kiadója a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezet lett. A Magyar Nemzeti Parasztpárt a Sarló Könyvkiadót tartotta fenn, a szakszervezetek a Szakszervezeti Tanács Könyv- és Lapterjesztő Osztályát működtették. Hasonló szervezeti felépítésű volt a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Könyvkiadói Osztálya is. A hetedik kiadót

* Ezúton is köszönöm a Bárczy István Alapítványnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatását.

a főváros alapította, ez volt a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.¹

A kiadó alapítása tehát a közületi kiadók létrehozásának sorába illik, célját és rendeltetését illetően azonban fontos különbségek figyelhetők meg. Míg az előző hat kiadó a fenntartó és alapító szervezet politikai, művelődéspolitikai céljainak szolgálatában állt, a „Budapest” esetében ezek a célok nem, illetve áttételesen jelentkeztek: a főváros kulturális életét kellett szolgálni a kiadónak. Az egyetlen kívánalom, amelyet a főváros vezetői a kiadótól elvártak, az volt, hogy a „demokratikus átalakulás” segítője legyen kiadványaival. Nyilvánvaló, hogy ez a meglehetősen parttalan és nehezen meghatározható követelmény időnként lehetőséget adott arra, hogy pártszempontok vezette bírálatok érék működését. Mindenesetre úgy tűnik, addig, amíg az ország politikai életében a demokratikus erőknak megvolt a mozgásterük, ezt be lehetett tartani, de 1947 végétől, 1948 elejétől kezdve a kiadó könyvei között is megjelentek az aktuális politikai célok szolgálatában álló agitációs füzetek, kötetek.

Még egy kiegészítést szükséges tenni a fentiekkel kapcsolatban. A népi irodalom gyakorlatilag teljes hiánya – csupán néhány kötet jelent meg a „népi” íróktól, illetve az ezzel az ideológiával rokonítható szerzőktől – nyilvánvalóan tudatos döntés következménye volt. Adatszerűen jelenleg nem bizonyítható, de megkockáztatható az állítás, miszerint a kiadó és a főváros vezetői a magyar irodalmi és szellemi örökség – és jelen – másik vonulatához érezték közelebb magukat; ahhoz, amelyet jobb szó hiányában nevezünk „urbánus”-nak. Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy egy település által alapított kulturális intézmény elsősorban az ott élők problémáival óhajt foglalkozni – a „Budapest” kiadványai is elsősorban a fővárosi olvasóközönség várható érdeklődésére voltak tekintettel. A kiadó egyik célja a budapesti vonatkozású szépirodalom kiadása volt. „Pesti regény – a fogalom művészi értelmében – nincs. De lesz.” – írta

¹ A könyvkultúra 1945-ös helyzetéről összefoglalóan: VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*. Bp. 1985.; KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997.; KÖVES József: *A könyvnapok ötven éve*. In: *Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét*. Ötven esztendő 1929–1979. Szerk. FÜLÖP Géza. Bp. 1979. 7–88.; a selejtezésekről: Z. KARVALICS László: *Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban*. = Magyar Könyvszemle 1993. 4. sz. 404–418.; CSÁK Zsófia: *Betiltott könyvek 1945 nyarán*. = Vasi Szemle 1992. 4. sz. 558–574.; VOIT Krisztina: *Adalékok Z. Karvalics László könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban című tanulmányához*. = Magyar Könyvszemle 1994. 3. sz. 345–347.; TÓTH Ágnes: *A könyveknek is megvan a maguk sorsa*. A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus könyvek, sajtótermékek összegyűjtése Magyarországon 1945–1947. = Bács-Kiskun megye múltjából 1994. 124–150.; az ideiglenes kormány 530/1945. sz. rendelete alapján 1945–1946-ban kiadott négy selejtezési jegyzék új kiadása: *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. H. é. n. Stoker. Debrecen, Kentaur ny.; az 1945-ös igazolásokról és a Stádium megszüntetéséről: POGÁNY György: *A Stádium Sajtóvállalat Rt. története és kiadványai 1921–1944*. = Magyar Könyvszemle 1986. 1. sz. 39–52.; a Magyar Élet Kiadóról, Püski Sándor igazolási ügyéről legújabbban: PÜSKI Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Bp. 2002. 119–124.; a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezetről: HARTYÁNYI István: *Egy könyvkiadó emlékei*. Bp. 1994.

Gergely Sándor egyik cikkében.² A szépirodalmi és ismeretterjesztő, a népművelést szolgáló művek kiadása mellett fontos feladata volt a közigazgatási, statisztikai munkák megjelentetése, olyan szakkönyveké, amelyek a városigazgatáshoz szükséges ismereteket tartalmazták. A „Budapest” könyvei tehát nem fedték le a korabeli irodalmi és szellemi élet egészét, ugyanakkor – a főváros helyzetéből adódóan – olyan köteteket is megjelentettek, amelyek kiadása országos hatáskörű tudományos intézmény feladata lett volna.

A főváros könyvkiadásának vázlatos története 1945-ig

A főváros által alapított könyvkiadó nem volt előzmények nélküli, pontosabban a sok évtizedes gyakorlat magasabb szintű, szervezettebb keretek között történő folytatásának tekinthető. A főváros (részben különféle intézményein keresztül) már az egyesítést követően jelentetett meg könyveket – a hivatalos kiadványokon túl –, illetve támogatott különféle csoportokat, szerzőket, mozgalmakat. Az 1873-at követő évtizedek fővárosi kiadói gyakorlatát vizsgálva három kategóriát állíthatunk fel: 1, közigazgatási, várospolitikai művek kiadása, 2, Budapest múltjára vonatkozó szakkönyvek, monográfiák, források megjelentetése, 3, egyedi kötetek közreadása, intézmények, személyek támogatása.

A közigazgatási, várospolitikai művek, időszaki kiadványok megjelentetése a főváros könyvkiadásának állandó jellemzője. Kiemelkedő ezek közül egy folyóirat – a *Városi Szemle* – megindítása. Bárczy István ösztönzésére indult 1908-ban, 1948-ig jelent meg, célja a modern önkormányzati tevékenység elméleti és gyakorlati eredményeinek megismertetése, a városi élet legkülönfélébb gazdasági, szociológiai, kulturális jelenségeinek szemlézése volt. A *Városi Szemle* mellett nagy jelentőségre tett szert a közigazgatási munkában a „Statisztikai Közlemények” című könyvsorozat. Elnevezésének megfelelően elsősorban statisztikai vonatkozású tanulmányok jelentek meg benne, de a társadalomtudományok egyéb ágaiba tartozó munkák is helyet kaptak a vállalkozásban. 1870-től 1944-ig 98 kötete jutott el az érdeklődőkhöz, az egyes kötetek azonban több (rendszerint négy) füzetből álltak, így az 1944-ig terjedő több mint hét évtizedben közel 400 tanulmány látott napvilágot a sorozatban.

A Budapest múltjára vonatkozó szakkönyvek, monográfiák, források megjelentetése szintén nagy múltra visszatekintő része a főváros kiadói tevékenységének. Előzményei még az egyesítés előtti korra nyúlnak vissza, az akkor még önálló Pest városa 1870-ben bízta meg Salamon Ferencet a város történetének megírásával. Megbízását az egyesített főváros 1876-ban kibővítette, immár Budapest történetének feldolgozására kérték fel. Salamon három kötetel elkészült, ezek 1878–1885 között meg is jelentek, az egész vállalkozás azonban a szerző halála miatt befejezetlen maradt. Nevezetes évfordulók szintén alkalmat adtak történelmi munkák kiadására. 1886-an tették közzé Károlyi Árpád tollából a *Buda*

² Budapest (I.) 1945. 3. sz. 136.

és *Pest visszavívása 1686-ban* címűt; a kötetet Wellmann Imre átdolgozásában 1936-ban ismét kiadta a főváros.

A századforduló idejére nyilvánvalóvá vált, hogy előzetes résztanulmányok, forrásközlések nélkül nem lehet elkészíteni a főváros múltját ismertető szintézist; e nagy célt szolgálták az ekkortól megjelenő okmánytárak, forráskiadványok. Ezeknek tekintélyes részét Gárdonyi Albert főlevéltáros adta közre (*A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye*, 1913; *Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből 1873–1923*, 1925; *Budapest történetének okleveles emlékei*, 1936). 1932-ben új sorozat indult a főváros támogatásával: „Tanulmányok Budapest múltjából.” 1943-ig 10 kötete jelent meg a gyűjteményes vállalkozásnak. Részben ezzel párhuzamosan, részben pedig az előbbi alsorozataként látott napvilágot a „Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái” 1930–1944 között megjelenő 15 kötete. Ezek között olyan jelentős mű is megjelent, mint pl. Horváth Henrik *Zsigmond király és kora* című munkája 1937-ben. Értékes tanulmánygyűjtemény volt a Némethy Károly szerkesztésében 1938-ban kiadott kötet: *A pest-budai árvíz 1838-ban*. A gazdagon illusztrált könyv tanulmányai a tragikus árvíz történetét, illetve a pusztulást követő újjáépítést mutatták be.

A sokasodó források és résztanulmányok megjelentetése után 1942-ben indult meg a „Budapest története” elnevezésű új vállalkozás, azonban mindössze az első kötet 1. és 2. része (*Budapest az ókorban*), valamint 3. kötete (*Budapest a török korban*) látott napvilágot 1944-ig.

A főváros kiadói tevékenységének harmadik területe egyedi kiadványok megjelentetése, különféle intézmények, személyek támogatása volt. Jelentős vállalkozás volt 1923-ban Petőfi *Összes verseinek* kiadása a költő születésének 100. évfordulójára. Nem kritikai edíció volt, de a közreadó Ferenczi Zoltán az első kiadások és a kéziratok alapján javított szöveget tett közzé, így bizonyos filológiai jelentőségre tett szert. Kazinczy töredékes útleírásának megjelentetése 1929-ben *Pestre* címmel természetesen kapcsolódott Budapesthez. Ballagi Aladár kötete, a *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711* is a főváros publikálásában került az olvasóközönséghez 1925-ben. Létezett bizonyos együttműködés a Magyar Bibliophil Társaság és a főváros között, a Társaság 1925-ös kiállítási katalógusa, *A magyar szépliteratura virágoskertje* Budapest költségén jelent meg; Hoffmann Edith *Régi magyar bibliofilmek* című monográfiájából pedig 40 példányt rendelt a város. Budapest mecénási tevékenységének legjelentősebb bizonyítéka a főváros által alapított Ferencz József koronázási jubileumi díj volt.

Az önálló könyvkiadó alapításához vezető folyamatnak még egy elemét kell megemlíteni. A főváros a XX. század elejétől korszerű nyomdával rendelkezett. Már 1874-től volt kisebb üzem a hivatali nyomtatványok előállítására, ennek fokozatos fejlesztéséből alakult ki 1899-ben a Székesfővárosi Házi Nyomda, amely a két világháború közötti korszakban az egyik legjobban felszerelt, korszerű nyomda volt a fővárosban. (Nem véletlenül juttatták később az Akadémiai Kiadónak, hiszen a legigényesebb szakkönyvek előállítására alkalmas gépekkel és szakképzett személyzettel rendelkezett.) Ez jelentette azt a bázist, amely lehetővé tette az önálló könyvkiadást. Ugyanakkor nem minden, a főváros kiadásában megie-

lenő könyv került ki a Székesfővárosi Házi Nyomdából. 1945 előtt és után is előfordult, hogy másik műhely állította elő a főváros, illetve a kiadó egy-egy könyvét. Feltehetően a nyomda más kötelezettségei akadályozták meg ezt a kézenfekvő és természetes megoldást, az üzemnek a könyvek, folyóiratok előállítására ugyanis csak egyik feladata volt, itt készültek a főváros különböző nyomtatványai – úrlapok, hivatalos rendeletek, hivatali segédletek stb. –, így valószínűsíthető, hogy a torlódó sürgős munkák miatt kellett más műhellyel dolgoztatni.³

A „Budapest” megalapítása

A kiadó alapításához vezető út részletei nem ismertek, közvetetten Lestyán Sándor és Zakariás G. Sándor tekinthető kezdeményezőjének. 1945. május 21-én beadvánnyal fordultak a főváros vezetőihez, ebben Budapest közművelődésének fejlesztésére vonatkozó elképzeléseiket fejtették ki. Többek között javasolták, hogy a főváros indítson egy, a város életével foglalkozó művelődéstörténeti folyóiratot. Mindketten jól ismerték Budapest múltját, Lestyán mint művelődéstörténeti kötetek szerzője sokszor írt a településről, Zakariás G. Sándor pedig fővárosi tisztviselőként a műemlékekkel foglalkozott. A javaslatot Vas Zoltán polgármester elfogadta és 1945. augusztus 10-én adta ki 223.178/1945-XI. sz. rendeletét az új folyóirat, a *Budapest* megalapításáról.⁴

A folyóirat alapítását követően Vas Zoltán új rendeletet bocsátott ki. 1945. szeptember 28-án látott napvilágot a 23.952/1945-I. számú, amely a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet szervezéséről intézkedik.⁵ A rendelet indoklásában azt fejtegetette: szükséges, hogy a székesfőváros kiadványai, lapjai, egyéb nyomtatványai a jövőben mind a kiadás, mind a terjesztés szempontjából egységes szervezet irányítása alá kerüljenek. A kiadó mint önálló vagyongazdálkodó intézmény kezdte meg működését, igazgatásában átmenetileg – a törvényhatósági bizottság közgyűlésének jóváhagyásáig – a székesfőváros kisüzemeire „vonatkozó üzemi szabályzat rendelkezéseit kell megfelelően alkalmazni.” A polgármester intézkedett a „Budapest” irányításáról, eszerint azt a „polgármesteri XI. (városgazdasági, idegenforgalmi és közművelődési) ügyosztály valamint a kul-

³ Budapest könyvkiadói tevékenységét vázlatosan áttekinti: GYALMOS János: *Bevezetés. Budapest története megírásának előzményei*. In: *Budapest története I.* Szerk. GEREVICH László. Bp. 1973. 9–15.; a nyomdáról: *Nyomdászatunk ötszáz esztendeje*. Szerk. NOVÁK László. Bp. 1940. 124.; az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda megalapításáról: SZÁNTÓ György Tibor: *Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből*. Bp. 1983. 62.; az irodalompartólásról: ERDEI Györgyi: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéhez*. Bp. 1991.; a Magyar Bibliophil Társaságról: POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története*. In: *Írás és könyv*. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve 1. Bp. 1987. 126.

⁴ A Budapest repertórium. Gépirat az Országos Széchényi Könyvtárban. Bevezető.

⁵ Fővárosi Közlöny (a továbbiakban FK), 1945. 64. sz. 671.; Fővárosi Levéltár XXI. 508/a. 23.952/1945-I.PN.

túrpolitikai titkárság vezetője útján gyakorolom.” Az alapító rendelet 7. §-a nyomtatékosította:

„A székesfőváros valamennyi hivatala, intézménye és üzeme, a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet megalakulásától kezdődően, bármely könyvet, folyóiratot, közlőnyt stb. kizárólag az Intézet útján jelentethet meg.”

Az érdekelt XI. ügyosztály vezetője ekkor Goda Gábor író volt, aki 1989-ben megjelentetett visszaemlékezéseiben így foglalja össze röviden a kiadó alapítását:

„Ebben az időben megalapítottuk a Budapest Irodalmi Intézetet is. Létrehozásával olyan intézetre gondoltunk, amelynek szervezeti lehetőségei folytán fokozatosan kiépíthetjük a magyar könyvkiadás egyik központi intézményét, olyan időben, amikor még számos magánkönyvkiadó is működött az országban. Igazgatója a kitűnő novellista és színikritikus Vázsonyi Endre lett, aki közismert volt nagy műveltségéről és remek humoráról.”⁶

Vázsonyi, az igazgató mellett Hegedűs Géza lett a kiadó irodalmi vezetője, lektora. A következő napokban, hetekben folytatódott a különböző vezetők kinevezése. Adminisztratív vezetői (főtisztviselői) megbízást kapott Lóránth László, az eladási vezető és főkönyvelő Kertész Sándor lett.⁷ November 17-én nevezték ki Lovászy Mártont a nyomda, Vida Gézát a könyvkereskedés és -terjesztés vezetőjévé. Ekkor kapta megbízását Kovács György főtisztviselő valamint Horváth Jánosné, Rác Edit, Polgár Éva, Bródy Anna, Nádasi Károlyné és Karsai Valéria mint kereskedelmi alkalmazott.⁸ A kiadó kezdetben a Bajcsy-Zsilinszky Endre út 28. szám alatt működött, a lakáshivatal helyiségében, később a Városházán, a Bárczy István u. 5. szám alatt. A könyvesbolt is a Belvárosban kapott helyett: Kígyó u. 5.

Goda Gábor fentebb idézett állításának némileg ellentmond a polgármester két októberben kelt rendelete. Október 9-én jelent meg a 224.321/1945-XI. számú⁹, amely felhívja az ügyosztályok, hivatalok vezetőit, hogy fontosabb közérdekű rendeletek előkészítése esetén utasítsa a jogszabály előadóját: vegye fel a kapcsolatot a kiadóval, ugyanis az intézet feladatköre „közérdekű rendeleteknek a nagyközönség részére magyarázó füzetek (kommentárok) alakjában való kiadása is.” Az utasítás szólt a kifizetendő honoráriumról:

„Az esetleg szükségesnek látszó magyarázó kiadvány elkészítéséért, amennyiben azt az ügyosztály, hivatal stb. maga szerkeszti meg, az előadó az Intézet részéről az általam megállapítandó különdíjazásban részesül.”

Október 16-án 26.256/1945-I. számú rendeletében pedig arról döntött, hogy a

⁶ GODA Gábor: *Szülőföldem, Budapest*. Bp. 1989. 83.

⁷ FK 1945. 64. sz. 672.

⁸ Uo. 1945. 75. sz. 732.

⁹ Uo. 1945. 67. sz. 687.

„Fővárosi Közlöny szerkesztősége és kiadóhivatala ügykörét a polgm. I. (elnöki) ügyosztály ügyköréből a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet ügykörébe (polgármesteri XI. ügyosztály felülvizsgálata alatt) utalom.”¹⁰

E két rendelet alapján elsősorban a főváros hivatalos kiadványainak közreadása volt a kiadó feladata, azok a nagyobb szabású célok, amelyeket Goda vázolt, csak később kerültek előtérbe. A polgármesteri rendelet egyébként némi vihart kavart. A *Fővárosi Közlöny* – a főváros hivatalos lapja – kiadójaként korábban a közgyűlés szerepelt. Többen vitatták, miért került kiadása az intézethez. Vázsonyi igazgatónak jelentést kellett készíteni az ügyről¹¹, ennek ellenére néhány hónappal később visszaállt a korábbi helyzet, a *Közlöny* kiadójaként Budapest Székesfőváros Közönsége szerepelt.¹²

A „Budapest” munkatársi létszámáról 1948-ból rendelkezünk adatokkal. Ekkor 24 alkalmazottja volt a kiadónak¹³, kevesebb, mint a vele nagyjából egy időben alapított közületi vállalatoknak. A Szikra 209 főt foglalkoztatott – igaz, 60 vidéki boltja is volt –, a Népszavánál 54-en dolgoztak, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság könyvkiadói ügyeit 32 fő végezte. Az alkalmazottak besorolása, illetménye azonos volt a főváros egyéb üzemeiben foglalkoztatott megfelelő besztású és végzettségű személyekével. Maga a kiadó a székesfőváros kisüzemeire vonatkozó jogszabályok alapján működött, az első időkben ideiglenes jelleggel, mert a közgyűlés csak 1946. július 3-án hagyta jóvá az érvényes működési szabályzatot.¹⁴

Az intézet rendeltetését a végleges szabályzat már tágabban határozta meg a polgármesteri alapító rendeletnél:

„Minden, a polgármester megbízásából szerkesztett tudományos, művészeti, szakirodalmi és egyéb nyomdai mű (könyv, folyóirat, közlöny, tankönyv, népművelési kiadvány stb.), valamint az intézet szerkesztésében, bizományában vagy megbízásából megjelenő nyomdamerékek kiadása, értékesítése és terjesztése és általában a lap- és könyvkiadással kapcsolatos mindennemű tevékenység folytatása és jogügylet kötése. Továbbá könyv és egyéb művészeti alkotásokkal való kereskedés fenntartása és bizományi árusítás. Végül hangversenyek, előadások és kiállítások rendezése.”

Az intézet tulajdonosa Budapest székesfőváros közönsége. A szabályzat 11. §-a a kiadó igazgatási szerveit sorolta fel: a törvényhatósági bizottság közgyűlését, a polgármestert, az igazgatót és az üzemi választmányt. A törvényhatóság legfontosabb jogköre a költségvetés megállapítása volt; a polgármester gyakorolta többek között az általános felügyeletet, ellenőrizte az intézet gazdálkodását, vagyongazdálkodását, ügyvitelét és pénztárát. Az igazgató a polgármester által alkalmazott ügyvivő volt, általános rendelkezési és döntési jog illetve meg mindazokban

¹⁰ Uo. 1945. 66. sz. 682.

¹¹ Vázsonyi Endre levele 1946. I. 28., Fővárosi Levéltár, 3160. sz.

¹² FK 1946. 11. sz. 354.

¹³ VARGA S.: i. m. 129.

¹⁴ FK 1946. 27. sz. 736–741.

az ügyekben, amelyek nem tartoztak sem a közgyűlés, sem a polgármester hatáskörébe. Az üzemi választmány hat tagot számlált, négy főt a közgyűlés saját kebeléből, két személyt pedig külső szakértők közül választott. Hatáskörét a szabályzat 16. §-nak 1. pontja írta elő:

„Az üzemi választmány az üzemvitel tekintetében tanácsadó és véleménynyilvánító testület mind az igazgató, mind a polgármester, mind a törvényhatósági bizottság közgyűlése irányában.”

A grémium elnöke Lukács György, a filozófus lett.

A „Budapest” a fővárosi közgyűlés előtt

1946 nyarára tehát elfogadott, érvényes szabályzat alapján működött a kiadó. Mint láttuk, az intézet életében a törvényhatóság közgyűlésének komoly szerepe volt: ott döntöttek a képviselők a kiadó költségvetéséről. Ezek a viták, hozzászólások egyúttal arra is alkalmat adtak, hogy a képviselők általánosabb – és pártpolitikai szempontoktól nem egészen független – művelődéspolitikai elveket fejtsenek ki, illetve a kiadó működésével kapcsolatos elképzeléseiket vázolják.

A közgyűlés első alkalommal éppen az üzemi szabályzat megvitatása kapcsán foglalkozott behatóbban a kiadó addigi tevékenységével. 1946. július 3-án került erre sor.¹⁵

A vitában elsőként Kmetty János festőművész, az MKP tagja szólalt fel. A kiadó működését jónak tartotta, megalakulását üdvözölte, majd kifejtette: „biztosítva látom azt, hogy ennek minden kiadványa a dolgozók kulturális érdekeit megfelelő, demokratikus szellemben fogja kielégíteni, biztosítani látom azt, hogy kiadványaival ki fogja szorítani azt a ponyvát, amely fiatalságunkat hosszú évtizedeken keresztül megmérgezte.” Kmetty tehát elsősorban a művelődéspolitikai nevelő eszközt látta a kiadóban. Ehhez azonban jelenleg kevés a pénz – folytatta –, sokkal többet kellene kulturális célokra fordítani a főváros bevételeiből. „Nekünk minden olyan kiadványt, amely a dolgozó nép kulturális érdekeit képviseli, elsősorban szellemi, másodsorban anyagi, harmadsorban pedig gazdasági szempontból is kötelességünk támogatni.”

A következő hozzászóló Tolnai Gábor irodalomtörténész (FKGP) volt. Ő is üdvözölte a vállalkozást, leszögezve: „A főváros és fővárosunk polgármestere ismét példát ad ezzel az előterjesztéssel, olyan munkát vázol, amely tulajdonképpen nem is az ő feladata volna, hanem az államé, a kultuszminiszteré.” A kiadó működését Kmettyhez hasonló szellemben képzelte: olyan programot kell maga elé tűzni, amellyel a demokratikus Magyarország nagy nevelő szervévé fejlődhetik – fejtegette –, olyan könyveket kell kiadnia, amelyekkel „a haladás és a haladó tömegek igényeit szolgálja.” Az általánosságok után felszólalásában konkrétu-

¹⁵ Uo. 1946. 31. sz.

mokat is megjelölt. Elsősorban történeti jellegű munkák megjelentetését indítványozta, kiemelten 1848 közelgő centenáriumára. Azonban figyelmeztetett: „Nem díszes emlékkönyvekre van szükségünk, amilyenekkel a profitra dolgozó kiadó-vállalatok ügynökei a közelmúltban” ellátták az üres frázisok hallatára hazafias áldozatra is hajlandó publikumot. Ezek helyett reális történelemszemlélet tartalmazó könyvek kellene, ilyenek megírásához azonban forrásokra valamint időre van szükség. Forrásokat kell kiadni – adott programot –, jelentessük meg 48 és a reformkor okmánytárait, ezekből lehet hiteles történeti műveket írni – indítványozta. Tolnai a történeti kútfők megjelentetése mellett még két javaslatot tett; az egyik a magyar klasszikusok füzetes, olcsó kiadására vonatkozott, a másik felvetése pedig az iskolai tananyaghoz kapcsolódó, a mindennapi kérdéseket ismertető, azokat megvilágító sorozat megindítása volt.

Turóczi-Trostler József irodalomtörténész (SZDP) vitába szállt Tolnai indítványával. Óvott a források túlzott kiadásától. Mint kifejtette, éppen megújul a Magyar Tudományos Akadémia, az okmánytárak kiadása elsősorban annak lenne feladata, és ezt a kötelezettséget nem veheti át a főváros kiadója. Lehet azonban olyan célja a fővárosnak, ami vitathatatlanul az ő hatáskörébe tartozik: Budapest történetének megírása. Azt kellene végre befejezni, hiszen Salamon Ferenc óta csak csonka történeti feldolgozása van Budapestnek. Turóczi-Trostler felvetette a tankönyvek kiadását – kétségtelenül némileg önmagának ellentmondva, hiszen a tankönyvek megjelentetése sem lehetett elsődleges feladata a fővárosnak. Indítványozta viszont városi szociográfiák publikálását, mondván, ha van falusi szociográfia, akkor kell lenni városinak is. Üdvözölte viszont Tolnai javaslatát az olcsó könyvek megjelentetésére. Elsősorban magyar műveket kell kiadni, csak ezután lehet szó a világirodalom közreadásáról – hangsúlyozta.

A közgyűlésen felvetett kérdések egy része már korábban szóba került a Közigazgatási Bizottság 1946. március 11-én tartott ülésén.¹⁶ Bognár József (az FKGP frakció vezetője, 1947-től polgármester) fejtette ki álláspontját Révész Mihály (SZDP) észrevételére, aki a Budapest-történet befejezését sürgette:

„A munka befejezését én is sürgősnek tartanám, úgy tudom azonban, hogy tudományos körökben az a vélelem alakult ki, hogy a középkori rész megírásához nincs meg a megfelelő szakember. Nézetem szerint tehát inkább várjunk még egy ideig, semhogy rosszul folytassuk a munkát. Talán csak két-három évről van szó, addig esetleg feltűnhetik a megfelelő szakember. Mályusz Elemérre számítottak eddig, ő azonban politikai szempontok miatt nem folytathatja a sorozat írását.”

Tolnai Gábor is konkrét javaslatot tett 1946. május 22-én a törvényhatósági bizottság ülésén. Napirenden Szabó Ervin emlékének megörökítése szerepelt, ehhez kapcsolódva mondta a következőket:

„Úgy érzem, a közgyűlés elé terjesztett javaslaton túl akkor szolgáljuk igazán Szabó Ervin emlékét, ha új kiadásokban ismét sajtó alá bocsátjuk ma már szinte könyvritkaságszámba menő munkáit és összegyűjtjük és kiadjuk könyvalakban még meg

¹⁶ Uo. 1946. 14. sz. 433.

nem jelent írásait. Kérem a polgármester urat, egészítse ki ily értelemben az előterjesztést. Vállalja a főváros Szabó Ervin modern kiadását. Annál könnyebben teheti ezt, hiszen a „Budapest” könyvkiadó vállalat személyében kitűnően funkcionáló kiadóvállalattal rendelkezünk.”¹⁷

1947-ben több alkalommal foglalkozott a főváros a könyvkiadó különböző ügyeivel. Az üzemi választmány tagjainak díjazásáról a polgármester 1947. március 13-án terjesztett be előterjesztést. Indítványa szerint ülésenként 30 forint jelenléti díj illetné a választmány tagjait. Az előterjesztést a március 19-én megtartott közgyűlés vita nélkül elfogadta.¹⁸ Lénárt Iván (FKGP) közgyűlési tag májusban a kiadó programjáról, céljairól érdeklődött, ugyanis még nem készült el a „Budapest” terveinek részletes kidolgozása. A polgármester válaszában megállapította¹⁹: az intézet vezetősége a közeljövőben fejezi be többéves programjának elkészítését. A program főként a népművelés és a külföldi kultúrpropaganda kívánalmait veszi figyelembe, de megfelelő súlyt fektet az 1848-as év centenáriumához méltó kiadványok előállítására.

„Az intézet könyvkiadványainak kijelölésében a törvényhatósági bizottság által választott üzemi választmánynak irányadó szerepe van – folytatta – s az üzemi választmány rendszeres ülésein az összes javaslatokat részletesen tárgyalja.”

Leszögezte: az intézetnek céltudatos munkaterve van, ezt időről időre a város-gazdasági, idegenforgalmi és közművelődési bizottság megvitatja. Megígérte, hogy a programot

„Az önkormányzat szerveivel meg fogom ismertetni. Ha pedig ez a munkaterv olyan közhasznú teendők megoldását tudja nyújtani, amelyek közfeladatnak tekinthetők és mint ilyenek nem vethetők alá az üzleti vállalkozások jövedelmezőségi számításainak anélkül, hogy az elérni kívánt cél kárt ne szenvedne, kötelességemnek fogom érezni, hogy megkeressem az ilyen közfeladatok megvalósításának anyagi feltételeit.”

A polgármester által ígért részletes program azonban még egy ideig nem készült el, ezért az 1947. július 23-án megtartott rendkívüli közgyűlésen Halász Alfréd (SZDP) felszólalásában a kiadó bizonytalan helyzetéről beszélt²⁰:

„A fővárosnak van egy irodalmi intézete, a Budapest Irodalmi Intézet. Ez a probléma még mindig levegőben lebeg, hivatalosan nincs eldöntve, hogy szükség van-e rá, vagy nincsen, mi a munkakerete. Az a felfogásunk, hogy a fővárosnak szüksége van egy olyan kiadóvállalatra, amely kinyomtatná azokat a munkákat, amelyeknek elkészítésére sem magánkiadó, sem párt nem vállalkozik. A főváros fejlesztése érdekében tudniillik bizonyos speciális kiadványokra volna szükség. Ezt a vállalatot tehát bővíteni kellene. A tankönyvek készítésénél is megfelelő szerephez lehetne juttatni, úgyhogy lukratív válnék és nem volna ráfizetéses vállalat.”

¹⁷ Uo. 1946. 25. sz. 686–687.

¹⁸ Uo. 1947. 16. sz. 383., az előterjesztés szövege uo. 10. sz. 221–222.

¹⁹ Uo. melléklet az 1947. évi 27. számhoz, 13.

²⁰ Uo. 1947. 34. sz. 833.

A tankönyvek és általában a pedagógiai jellegű munkák kiadása később is szóba került. Arra is van adat, hogy a kiadó egy pedagógiai tárgyú folyóirat megjelentetéséről, kiadásáról folytatott tárgyalásokat. Matits Lajos (NPP) 1947 augusztusában éppen ebben a tárgyban terjesztett be határozati javaslatot, amelyet a közgyűlés vita nélkül fogadott el: „Utasítja a közgyűlés a polgármester urat, hívja fel a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézetet, hogy az elkövetkező évben pedagógiai tárgyú kiadványokat is adjon ki” – olvasható a határozatban.²¹

A kiadó első két évének eredményeiről a polgármester 1947. július 22-én kelt előterjesztéséből értesülhetünk.²² Az előterjesztés az intézet személyzeti létszámkeretének megállapításáról szól. Az indoklásban – amelyből kiderül, hogy a kiadó hivatalos neve időközben „Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet”-re módosult – 14 státust írt elő a kiadónál. (Emlékezzünk: 1948-ban ennél többen voltak az alkalmazottak.) A polgármesteri előterjesztés szerint az új állások szervezése 99 076 forint költséggel jár, amelyből a kormányhatóság „utólagos jóváhagyásától feltételezetten betöltendő állások után 13 024 forint kiadási többlet jelentkezik”, ám erre fedezetet nyújt az intézet várható bevételi többlete. Az előterjesztésben a polgármester megállapította:

„Az intézet alapításakor feltételezett eredmények jórészt megvalósultak: az intézmény számos olyan művet adott ki, amely feladatkörének megfelel és ezeket a megkívánt gazdaságos elvek szerint terjesztette úgy, hogy az intézet – noha forgótőkét Budapest székesfőváros közönségétől nem kapott – saját működésével mintegy 200 000 forintot kitevő alaptőkét gyűjtött.”

Az előterjesztés vitájára 1947. augusztus 8-án került sor. Tolnai Gábor (FKGP) az eddigiekben már ismertetett gondolatait vetette fel, végül üdvözölte és elfogadásra javasolta az előterjesztést, mely megszünteti „az addig bizonytalan körülmények között dolgozók kiszolgáltatott helyzetét”. A másik felszólaló, Kálmán József (SZDP) is a demokrácia egyik fontos intézményét látta a kiadóban, hozzájárulása nélkülözhetetlen Budapest új életének megteremtéséhez – vélekedett. Beszédében új szempontot is felvetett: a kiadónak be kellene kapcsolódnia a szomszéd népekkel történő kulturális csereforgalomba.

„Meg kell ismertetni a szomszédos népekkel a magyarságot, a magyarság értékeit, irodalmi, művészeti termékeit, közgazdasági és történelmi szerepét. E működésnek a kölcsönösség alapján kell történnie” – tette hozzá.

A két hozzászólás után Bodnár László tanácsnok válaszolt, lényegében elfogadva a felvetéseket, majd kérte a közgyűlést az előterjesztés jóváhagyására, ami egyhangúlag meg is történt.²³

²¹ Uo. 1947. 35. sz. 879.

²² Uo. 1947. 31. sz. 760.

²³ Uo. 1947. 36. sz. 927–929.

1947-re a kiadó helyzete megszilárdult, egyre érezhetőbben volt jelen a magyar könyvpiacra kiadványaival – végső soron ezt a tényt nyugtázta a közgyűlés. A polgármester ezután kiadott néhány rendelete is az intézmény helyzetének erősítését szolgálta. Pontosabban a kereskedelmi részlegét, hiszen – mint korábban szó volt róla – a Budapest terjesztő apparátussal, bolttal is rendelkezett. 1947. december 3-án bocsátotta ki 225.466/1947-XI. számú rendeletét a könyvrendelések központosításáról. Előírta, hogy a főváros egyes ügyosztályai, hivatalai a továbbiakban

„minden olyan magyar nyelvű könyvet, amely magyarországi könyvkiadónál szerezhető be, kizárólag a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet könyvbeszerző útján vásárolhatnak meg.”²⁴

A rendeletről – amely egyébként pontosan megszabta a rendelés ügyrendjét is – tudható, hogy a kiadó időközben tagja lett a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének, ezáltal viszonteladónak volt tekinthető és így olcsóbban szerezhette be a szükséges kiadványokat, mintha valamely hivatal, ügyosztály rendelkezett volna. A jogszabály tartalmazta a „Budapest” új címét is, amely V., Mária Valéria u. 10. I. emelet.²⁴ Módosítására 1948. március 22-én került sor, a rendelet hatályát a 221.979/1948-XI. számú utasítás kiterjesztette a részvénytársasági formában működő fővárosi üzemekre is.²⁵

Maga az intézet is szorgalmazta könyvterjesztő részlegének fejlesztését. 1948-ban beadvánnyal fordultak a polgármesterhez, kérve: engedélyezze, hogy a főváros alkalmazottai részletre vehessenek könyvet a kiadótól. 1948. július 9-én jelent meg a 9054/1948-I. számú rendelet, amely lehetővé tette, hogy az alkalmazottak fizetéséből – természetesen hozzájárulásuk mellett – a megvásárolt könyvek árát levonják. Hogy ne legyen túl nagy teher a részletek fizetése, a havi törlesztés maximumát tíz forintban szabta meg az intézkedés.²⁶

1947-ben az ország kulturális intézményei megkezdték az előkészületeket a következő év, a forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplésére. A főváros és kiadója szorosan együttműködött különböző állami szervekkel és társadalmi intézményekkel az ünnepségsorozat előkészítésében.²⁷ Ezek a kapcsolatok egy ideje léteztek, a kiadó munkatársa, Kovács György például már 1946. június 2-án megjelent az Országos Népkönyvtári Tanács felállítását előkészítő bizottság ülésén.²⁸ Számított a kiadóra az Országos Szabdművelődési Tanács is. Barczán Endre főtitkár a Tanács 1947. március 12-ei ülésén jelentette be, hogy a „Budapest Könyvkiadó 10-12 kötetes könyvsorozat kiadásába kezdett a Népművelők Tudományos Társaságával együtt. Mivel a Társaság megszűnt a VKM

²⁴ Uo. 1947. 53. sz. 1188.

²⁵ Uo. 1948. 20. sz. 148–149.

²⁶ Uo. 1948. 29. sz. 212.

²⁷ *Dokumentumok a szabdművelődés történetéhez.* Összeáll. DANCS Istvánné. Bp. 1988. 556–560.

²⁸ Uo. 356–357.

félhivatalos szerve lenni, a tanácsot kérte a kiadó, adjon szerkesztőt a kiadónak.”²⁹ Barczán leveléből ismert a sorozat célja:

„A családi könyvtárak alapanyagát a Budapest Kiadóvállalat Magyar Műveltség Könyvtára című sorozatának kötetei adják, a sorozat további kötetének szerkesztését a Tanács vette gondjaiba és igyekszik a kultúra egészét felölelni keretében.”³⁰

A centenáriumi év fővárosi terveit Bechtler Péter alpolgármester 1947. április 22-én kelt levelében ismertette Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszterrel³¹. Ebben a kiadói terveket is vázolta, amelyek részint az intézet kiadásában, részint magánkiadóknál jelennének meg. Az elképzelésekben szerepelt Petőfi-monográfia, Buda-Pest életét 1848–49-ben okmánytárral bemutató népszerű történeti mű, március 15. oklevéltára, olvasmányos történeti összefoglalás a széles néprétegek számára, a szabadságharc politikai értékelése, Kossuth és Buda-Pest kapcsolatát feltáró mű, a Lánchíd építésének és történetének monográfiája, Pest és Buda 1849-es visszafoglalásának helytörténeti feldolgozása. Gazdag terv, kétségtelenül – de csak egy töredéke valósult meg. Mindenesetre e tervek ismeretében írta Ortutay Gyula miniszter 1947. november 22-én: „A Magyar Műveltség Könyvtára című sorozatban néhány kötet a negyvennyolcas eseményekkel foglalkozik majd.”³²

A fővárosi közgyűlés elé Bechtler Péter előterjesztését 1947. május 10-én juttatta el, megvitatására július 25-én került sor.³³ Az előterjesztés pontjai megegyeztek az alpolgármester fentebb ismertetett, Mihályfi Ernőhöz írt levelével. A vitában elsőként Turóczi-Trostler József (SZDP) szólalt fel. Az egész programra mondta ugyan, de a kiadási tervekre is vonatkozott megállapítása: „...túl-ságosan tág. Ez persze még nem volna baj, csakhogy annyira tágítható, hogy minden beleférhet.” A részleteket illetően leszögezte:

„...elsősorban a következőket látnám kiemelendőnek: 1. Petőfit. 2. Kossuthot. 3. az emigrációs irodalmat, amelyről beszéltem. Nincs kritikai Petőfi kiadásunk, ami szégyene a magyar irodalomtudománynak, de nemcsak ő tehet róla, hogy ez mindezeidig nem történt meg. Elsőrangú feladatunk, összefogva az országos bizottsággal, egy ilyen teljes Petőfi kiadása. [...] A másik: nincs teljes Kossuth-kiadásunk. A legfontosabb feladatunk, hogy sok sok egyéb más szempont feláldozásával és mellőzésével egy teljes, vagy megközelítően teljes, illetve olyan válogatott Kossuth-kiadásunk legyen, amelynek szövegét senki se enyhítse, ne hamisítsa meg.”

Turóczi-Trostler felszólalásának is köszönhetően a következő évben a hiányolt két mű egyébként a Budapest kiadásában megjelent, illetve elindult a Petőfi-kiadás első kötete. Tolnai Gábor (FKGP), Kmetty János (MKP), Ribény Kamilló

²⁹ Uo. 654–655.

³⁰ Uo. 567.

³¹ L. a 27. sz. jegyzetet.

³² Uo. 576–577.

³³ FK 1947. 28. sz. 721–725.

(FKGP) és Kálmán József (SZDP) inkább csak általánosságban foglalkozott a tervvel. A vitát összefoglaló és a felvetésekre válaszoló Némethy Károly, a közművelődési ügyosztály vezetője kifejtette: a kormány még nem döntött véglegesen az országos programokról, így természetesen még nem lehet eldönteni, hogy mi tartozik a főváros feladatai közé.³⁴

1947-ben azonban nemcsak méltatások és támogató hangok hallatszottak a közgyűlésen és a különböző bizottságok ülésein. A kiadó egyik kiadványa a *Budapest* című folyóirat volt, sőt – mivel valamivel előbb keletkezett – bizonyos értelemben abból nőtt ki az intézet. A folyóirat megtartotta anyagi önállóságát, tehát pénzügyileg nem függött a kiadótól. Éppen ez adott alkalmat a periodikum elleni fellépésekre. Az indok az volt, hogy exkluzív, senkit sem érdeklő cikkeket közöl és túl sokba kerül fenntartása a fővárosnak. Valójában arról volt szó, hogy a folyóirat megítélésében, céljaiban egyre markánsabbá váltak a különböző fővárosi pártok közötti eltérések. Az 1947. március 12-ei közgyűlésen, a költségvetési vitában³⁵ Földes Mihály (MKP) fejtette ki a maga, illetve pártja véleményét a főváros által kiadott, illetve támogatott folyóiratokról:

„... az e címen kiadásba helyezett összegek ellenértékét jól meg kell néznünk. Ezért teljesen fölöslegesnek, haszontalannak, sőt károsnak találom például a „Budapest” című luxuskiadvány támogatását. Én erre a lapra egy fillért sem áldoznék. A dolgozók nem olvassák, akik viszont megveszik, ebből a lapból nem sok demokratikus átnevelést kapnak, de szellemi nívót sem. Félreértések elkerülése céljából hangsúlyozom, hogy a „Budapest” című lapról és nem a „Budapest” Irodalmi Intézetről beszélek.”

Millok Sándor (SZDP) hozzászólásában követelte:

„... nagyon kérem a polgármester urat, hogy a Budapest című folyóiratot, amelyet Földes elvtársam, a munkásság és az érdekeltek sem olvasnak, szíveskedjék megszüntetni.”

Magyar Miklós (FKGP) a lap védelmére kelt, de Millok jókora demagógiával kijelentette:

„akkor, amikor a gyermekek, az öregek részére nem tudunk ebédet adni, akkor nem lehet ilyen magas összegeket egy luxuslapra kiadni. Ha ez a folyóirat szerényebb kezek között jelent volna meg, nem szűrt volna szemet senkinek.”

Kövágó József polgármester (FKGP) megpróbálta védelmébe venni a lapot: „... egy nagy világvárosnak nem árt, ha van egy nívós lapja, amely a külföld, a vidék érdeklődését is felkeltheti.” A vitához hozzászólt Katona Jenő is. Bár az FKGP tagja volt, a baloldali képviselők álláspontját fogadta el, némi módosítással: Költségvetési hitelt, kölcsönt javasolt a kiadónak és fedezetéül azt az összeget javasolta átcsoportosítani, amely a folyóirat megszüntetése után marad:

³⁴ Uo. 1947. 865–871.

³⁵ Uo. 1947. 15. sz. 354., 356., 358., 362.

„... a 250 000 forint rendelkezésre is áll, ha a Budapest című folyóiratot – a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt igen tisztelt képviselőinek állásfoglalása után, a magam részéről is csatlakozva nézetükhöz – megszüntetjük. Bár a folyóirat csak 60 000 forinttal szerepel a költségvetésben, azonban kizártnak tartom, hogy ilyen papíron, ilyen kiállítással 200,000 forintnál kisebb összegből elő tudják állítani.”

A folyóirat fennmaradása veszélybe került. Mátrai László a *Budapest* hasábjain próbált esztétikai érvekkel hadakozni a lap érdekében, mondván: „luxusnak minősíteni csak a rosszul felfogott, ízlésellenes puritanizmus durva esztétikai és szociológiai tévedése árán lehetséges.”³⁶ Zakariás G. Sándor jelentésben kísérelte meg tisztázni a folyóirat anyagi ügyeit és javaslattal is előállt nyereségessé tételére.³⁷ Elsősorban terjesztési hiányosságokkal magyarázta a folyóirat gondjait, szerinte a Budapest kiadó nem tudta jól, hatékonyan terjesztetni a periodikumot, de az árát is rosszul állapították meg az illetékesek. Jelentésében a terjesztés javítását és bizonyos szerkesztési, tartalmi változtatásokat helyezett kilátásba.

A polgármester még ezelőtt elrendelte a lap nyomásának szüneteltetését és bejelentette:

„Az intervallumban módunkban lesz összeülni és alaposan megvitatni, hogy fenn-tartsuk-e a folyóiratot eddigi formájában, vagy esetleg népiesebb formára térjünk át, esetleg kisebb formátumra? A folyóirat különben a Házinyomdának nagyon sok dicséretet szerzett.”³⁸

A költségvetés vitájában Kmetty János (MKP) terjesztett be két, a kiadót, illetve a folyóiratot érintő indítványt. A folyóiraatra vonatkozó lényegében a polgármester által javasolttal azonos volt, azzal kiegészítve, hogy egy szakbizottság „vizsgálja felül és biztosítsa a folyóirat tartalmának demokratikus voltát.” A kiadót érintő indítványában felvetette, hogy „kellő megfontolás után a főváros vezetősége szakszerű tervek alapján juttassa az eddiginél nagyobb lehetőséghez a Budapest Irodalmi Intézetet, hogy olcsó és jó könyvekkel szolgálhassa a magyar demokrácia ügyét.”³⁹ Rövid átmeneti szünet után a folyóirat ismét megjelent, ezzel újabb vitára adott alkalmat. A közigazgatási bizottság 1947. július 14-ei ülésén Kéry János (NPP) leszögezte:

„A Budapest folyóirat egy pártközi határozat értelmében megszűnt, de most újból megjelent. A színvonal megváltozását azonban nem nagyon tapasztalom benne, noha minden pártnak egységesen az volt a kívánsága, hogy át kell alakítani a lapot és megfelelő színvonalra kell emelni. A Budapest Irodalmi Intézet és maga a szerkesztőség ebben az irányban kell, hogy folytassa a munkát, mert a Budapestre csak akkor van igazán szükség, ha megfelelő színvonalon tudják tartani.”⁴⁰

³⁶ MÁTRAI László: *Luxus és ízlés.* = Budapest (3.) 1947. 2. sz.

³⁷ L. a 4. sz. jegyzetet.

³⁸ FK 1947. 17. sz. 429.

³⁹ Uo. 1947. 17. sz. 470.

⁴⁰ Uo. 1947. 32. sz. 785., 794.

Az észrevételre Bechtler Péter alpolgármester (SZDP) válaszolt. Hangsúlyozta:

„Ha a mostani számot megnézzük, akkor azt látjuk, hogy kiállítása művészi és ebből a szempontból egyáltalán nem lehet kifogást emelni. Tartalmilag azonban igenis lehet kifogás. [...] Hibának tartom, hogy nagyon keveset ír a mai életéről. Intézményeket létesítünk, mint például a XIII. kerületben egy egészségházat. Olyan ez az egészségház, amelyet az országban sehol sem lehet találni. Berendezése nagyon szép és korszerű. Ha ilyen intézményeket létesítünk, akkor ezekről is írni kell a folyóiratban, amely nemcsak Budapestnek és nemcsak az országnak szól, hanem a külföldnek is.”

Kéry János (NPP) felszólalására a polgármester írásos jelentése is kitért, az abban olvashatók azonban némileg eltérnek az alpolgármester értékelésétől⁴¹:

„Kéry János bizottsági tag úr felemlítette, hogy a Budapest folyóirat színvonalának megváltozását nem tapasztalja. Erre nézve közölhetem, hogy a folyóirat legutóbbi számaiban határozott fejlődés mutatható ki, a folyóirat egyre többet foglalkozik mind a demokratikus fejlődés, mind az újjáépítés döntő fontosságú kérdéseivel. Minden újabb számban közlemények foglalkoznak az egészségügyi, szociális kérdésekkel, valamint egyéb időszerű problémákkal.”

A *Budapest* folyóirat a bírálatok és az érzékelhető pártpolitikai nézetkülönbségek következtében az év végén megszűnt, bár a szerkesztőség megpróbálta feltámasztani *Új Budapest* címen. Ennek ellenére Turóczi-Trostler József 1947. december 2-án változtatlan hévvel támadta:

„... ez a folyóirat ebben a formájában befejezte történelmi funkcióját. Ebben a formában, mint luxusfolyóirat, amely egy romantikus, kispolgári, idillikus – fozhatnám a jelzőket – hangulatot próbál teremteni, nem kultúrzsükséglet.”⁴²

Turóczi-Trostler felszólalásában érintette a Budapest kiadót is. Azért érdemes figyelmünkre, mert jelzi, hogy 1947 végére már véget ért az általános elismerés korszaka. Méltatta ugyan a kiadó programját, céljait, egy-két konkrét eredményt, azonban

„A többi – sajnos – vagy inkább napi, vagy propagandisztikus jellegű a szó tiszteletreméltó értelmében, de azért mégis csak halvány visszfényt, töredékét adja annak a magasrendű kultúrpropagandának, amelyet mi és az Irodalmi Intézet is maga elé tűztünk.”⁴³

A kiadó egyéb feladatai 1947-re egyébként megnöttek A főváros a Budapest kiadóra építve próbálta előmozdítani az irodalompartolás ügyét. A Városházán

⁴¹ Uo. 1947. 36. sz. melléklet, 13.

⁴² Uo. 1947. 55. sz. melléklet, 9–10.

⁴³ Uo.

még 1946. április 7-én alakult meg az Irodalombarátok Szövetsége, célja szerint „a magyar irodalom és a magyar írók” támogatására. Elnöke Ries István igazságügyminiszter, ügyvezető igazgatója Gellért Oszkár lett. A mozgalom akkor bontakozott ki nagyobb mértékben, amikor a szövetség 1946. december 20-ai díszülésén megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnök. Beszédében kijelentette: „Szívesen ajánlkozom magam személyében könyvügynöknek és a következő napokban és hetekben minden barátomat és mindazokat, akik velem érintkezésbe kerülnek, versenyre fogom hívni a könyvterjesztés érdekében.”⁴⁴ A köztársasági elnök a polgármesterhez levelet juttatott el⁴⁵, melyben rámutatott arra, „hogy a szellemi újjáépítés csak egy tisztultabb magyar irodalom életrekeltése és ennek tolmácsolójaként a könyvtermelés fokozása útján érhető el.” Ezek az előzmények készítették arra a polgármestert, hogy 1947. január 28-án kiadja 220.507/1947-XI. számú határozatát az Irodalombarátok Szövetsége támogatásáról. Felhívta az ügyosztályok vezetőit, hogy az alkalmazottakat szólítsák fel a belépésre, az ügyosztályok pedig alapító tagul csatlakozzanak. A jelentkezők nyilvántartására a Budapesti Irodalmi Intézetet jelölte ki. Feladatává tette azt is, hogy

„a Szövetség kiadványainak kiadását vállalja el és minden rendelkezésre álló eszközzel támogassa, továbbá a Szövetség célkitűzéseit ismertető hírlapi cikkek elkészítésében, valamint napilapokban és folyóiratokban való elhelyezéséről gondoskodik.”⁴⁶

A jelentősnek mondható kampány és támogatás ellenére a kezdeti felbuzdulás lelohadt. Bár a főváros intézményei 60, egyenként 12 000 forintos alapító tagságot vállaltak és számos egyéni tag fizette be a 120 forintos, akkor nem kevésnek mondható tagdíjat, tényleges szerepe a könyvkiadásban és a könyvkultúrában – Varga Sándor megállapítása szerint – nem volt.⁴⁷

1948 körül már jól érzékelhető változások kezdődtek a magyar politikai életben. Az államosítások következtében sorra szűntek meg a különböző vállalatok, a könyvkiadók körében is megindult az átalakulás. 1948 őszére létrejött az állami kiadók trösztje. A kiadó vezetői 1948. szeptember 15-én levelet írtak a Könyvbizottságnak, melyben hozzájárulást kértek ahhoz, hogy csatlakozhassanak a tröszt-höz. A Könyvbizottság a kérést helyeselte és meghatározta a Budapesti profilját: elsősorban fővárosi ismeretterjesztéssel valamint Magyarország városainak történelmével, közigazgatásával kapcsolatos művek kiadása lesz feladata a jövőben. A kiadó vezetői ennek ellenére bizonytalannak érezték a Budapesti helyzetét és egyenesen rákérdeztek: szükségesnek tartják-e működését? A Könyvbizottság

⁴⁴ VARGA S.: *i. m.* 99.

⁴⁵ FK 1947. 7. sz. 151.

⁴⁶ A fenti jegyzetben *i. h.*

⁴⁷ L. 44. jegyzet.

ezt újra megerősítette.⁴⁸ További munkára buzdította a kiadó munkatársait az MDP szabadművelődési osztályának munkaterve, amely 1948 novemberében készült. Mindenesetre a viszonyok alapos változását jelzi, hogy egy politikai párt – az MDP – munkatervében konkrét feladatokkal szerepel egy, elvileg akkor még a főváros tulajdonában álló kiadó: „A Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézeten, Szikrán, az egyes szakszervezeteken, valamint az OSZMT-n keresztül gondoskodunk a szabadművelődési csoportok műsoranyaggal és tanfolyamok sillabusz és brossúraanyaggal való ellátásáról.”⁴⁹

Míndezek után váratlanul érte a kiadót a polgármester felszámolási határozati javaslata 1949. május 20-án:

„A vállalatnak további fenntartására szükség nincs azért, mert időközben megalakult az Állami Könyvkiadó Vállalat és így annak megszüntetése iránt a 234.770/1949-XII. számú rendelettel intézkedtem. A Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézet lényegében beolvadt a Franklin Társulatba. A beolvasztással, valamint a felszámolással kapcsolatos kérdések elrendezésére egyúttal egy bizottságot létesítettem.”⁵⁰

Az előterjesztést a közgyűlés 1949. június 6-án észrevétel és vita nélkül elfogadta.⁵¹

A Budapest kiadványai és kiadói tevékenysége

A kiadó már megalakulása első évében, 1945-ben megjelentette első könyveit. Megszűnéséig, 1949-ig közel 200 kötet látott napvilágot jellegzetes emblémájával. Ezzel a mennyiséggel a korszak nagyobb vállalatai közé tartozott. A Szikra kiadó 1947-ben 215, 1948-ban 321 művet jelentetett meg – igaz, ezek tekintélyes része brossura volt, agitációs füzet. Az MSZMT ebben a két évben 81, illetve 78 művet adott ki, a régi kiadók közül az Athenaeum 1945 és 1948 között 150 kiadvánnyal volt jelen a magyar könyvpiacra, a Franklin 1947-ben 100 művet gondozott. Ezek a szórványos adatok is igazolják, hogy a Budapest érezhetően jelen volt 1945 után a hazai könyvkultúrában. Még figyelemreméltóbb, ha a teljes éveket vizsgáljuk. 1945, az alapítás éve alig értékelhető, éppen csak megalakult, 1949 pedig a megszűnés éve, így könyveinek zöme három esztendő alatt – 1946–1948 között – került forgalomba. 1946-ban 29 cím, 1947-ben 58, 1948-ban pedig 73 jelent meg a „Budapest” kiadásában.

Kiadványpolitikáját különféle tényezők, erővonalak befolyásolták. A jelek szerint ebben komoly szerepe volt az üzemi választmánynak. Goda Gábor már említett visszaemlékezésében némileg pontatlanul arról is beszámol, hogy

⁴⁸ Uo. 129.

⁴⁹ A 27. sz. jegyzetben *i. m.* 174.

⁵⁰ FK 1949. 21. sz. melléklet, 19.

⁵¹ Uo. 1949. 25. sz. melléklet, 8.

„a Budapest Irodalmi Intézetnek az adminisztráción kívül még egy irodalmi tanácsa is volt, melynek elnökéül felkértem Lukács Györgyöt, aki egyébként szoros kapcsolatban állt a fővárossal. Ez azt jelentette, hogy bár a Törvényhatósági Bizottság tagja volt, gyakorlatilag őt csak a kulturális kérdések érdekelték. Személyileg is nagyon sűrű kapcsolatunk volt egymással. Volt olyan nap, hogy négyszer-ötször is beszélünk. Némi csalódást okozott nekem ugyan, hogy folyton írókat és irodalmat fedezett fel számomra, ami itt fel volt már fedezve.”⁵²

Goda visszaemlékezése megengedi azt az értelmezést, hogy Lukács, illetve az általa vezetett grémium tulajdonképpen jelentéktelen szerepet töltött be. Meghatározó szerepe nyilván nem volt, a választmány mellett a fővárosi törvényhatósági tagoknak – a közgyűlési vitákból is megállapíthatóan – legalább akkora volt a befolyása, mint a választmánynak. A kulturális kérdésekkel foglalkozó tagok meglehetősen sokféle javaslattal bombázták a kiadót és ezek egy része kiadványban realizálódott is. Jelenleg még megválaszolhatatlan kérdés az, hogy ezek a javaslatok a kiadó terveinek, elképzeléseinek ismeretében, mintegy azok támogatására születtek, vagy ezek az indítványok megelőzték azokat.

A „Budapest” bizonyos szerzőket, írói csoportokat fenntartással kezelte, vagyis nem adta ki műveiket. Mályusz Elemér – mint korábban szó volt róla – politikai okok miatt nem folytathatta Budapest történetének megírását. Egy konkrét esetről Kéry László is beszámolt egyik írásában.⁵³ Azokban az években a kiadó egyik folyóiratának, a *Magyaroknak* volt szerkesztője. Visszaemlékezése szerint Szabó Lőrinc közlését Vázsonyi Endre, a kiadó igazgatója feltételekhez kötötte. A *Tücsökzene* egyes darabjait akarták a folyóiratban közölni – a *Magyarok* egyébként eredetileg Debrecenben jelent meg 1945 elején, később költözött a szerkesztőség a fővárosba és adta ki a Budapest –, de nem sikerült megnyugtató megoldást találni.

„Mire a verseket kiszedik, a Magyarok a Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet kiadásában jelenik meg – írta –. A kiadóvállalat vezetője, Vázsonyi Endre vétőjogával él. Elképzelhetetlennek tartja, hogy Szabó Lőrinc költőként újrjelentkezzék úgy, hogy ne mondjon kritikát felszabadulás előtti magatartásáról. A lap szerkesztősége találkozózt javasol Szabó Lőrinc és Vázsonyi között. Ez létre is jön a kultuszminisztériumban, Kardos és e sorok írójának [Kéry László] bevonásával. Vázsonyi előbb arra akarja rábírní a költőt, hogy tegyen közzé egy verset – vagy cikket –, amelyben beismeri tévedéseit. Mikor látja, hogy ezzel nem boldogul, hirtelen ötlettel azt mondja: – Lőrinc, írj egy olyan verset, akármiről, amelyért a nyilasok, ha visszajönnek, őt évre lecsuknának. Szabó Lőrinc azon az állásponton van, hogy írásait nincs oka megtagadnia, egyes gesztusait, szóbeli megnyilatkozásait pedig, amelyeket a nehéz években tett, végzetesen és következetesen félreértették, félremagyarázták, nem vették tekintetbe a mozgató okokat, az összefüggéseket. Kétórás tárgyalás után nyilvánvaló, hogy nem lehet dűlőre jutni. Szabó Lőrinc versei az éppen az idő tájt újrainduló Válaszban jelennek meg majd rendszeresen.”

⁵² A 6. sz. jegyzetben i. m., 84.

⁵³ KÉRY László: *Szerkesztő koromban*. = Kortárs 1966. 8. sz. 1293–1294.

Kéry visszaemlékezése magyarázatot ad arra, hogy a korszak irodalmi életének számos meghatározó alkotója miért hiányzik a kiadó könyvei közül. Azokat az írókat, mozgalmakat, csoportokat, akiket/amelyeket kompromittáltak tartottak, nem adták ki. A kiadó arculatát meghatározó írók így a még viszonylag fiatal, mindössze néhány kötetet publikáló szerzők voltak. Örkény István a legjobb példa erre, de a kiadó lektora, Hegedűs Géza is ebbe a csoportba sorolható.

A másik jellegzetesség az ismeretterjesztő munkák viszonylag nagy száma. Láttuk, a kiadóra fokozott mértékben számítottak a különböző intézmények; úgy tűnik, hogy a nivós népművelés, szabadművelődés kiadói bázisának szánták a „Budapest”-et. Kiadványainak fele tartozott a szakkönyvek, illetve ismeretterjesztő művek csoportjába. Az államosítások előtt a kiadók még nem szakosodtak annyira egy-egy területre mint később. Természetesen mindegyik, szak- és ismeretterjesztő munkát is megjelentető vállalat bizonyos területeket inkább előnyben részesített. A „Budapest” elsősorban humán- és társadalomtudományi könyveket jelentetett meg, műszaki szakkönyvet, természettudományokkal foglalkozót alig. Ezek között is akad, amelyik inkább eszme- és tudománytörténeti jelentőségű, például Galileitől *Mozog-e a Föld?* címmel adtak ki egy kis kötetet. Alacsony számukkal tűntek ki a különböző praktikus ismereteket bemutató könyvek is, így a háztartási tudnivalókat tárgyalók: mindössze három ilyen jellegű munkáról van tudomásunk.

A kiadott szakkönyvek többsége tehát a társadalomtudományok, humaniorák csoportjába tartozik. Legnagyobb számban a jogi, statisztikai, várospolitikai könyvek kerültek ki az intézettől. Érthető módon, hiszen ez a terület kapcsolódott legszorosabban a főváros életéhez és a kiadónak egyik feladata éppen az volt, hogy kiadványaival segítse a közigazgatás munkáját.

A „Budapest” fennállásának négy éve alatt kiadói elképzeléseinek csak töredékét tudta megvalósítani. E kudarc azonban elsősorban a korral magyarázható, azzal, hogy azokban az években próbált a magyar irodalom és kultúra kiadójává válni, amikor egyre inkább a központilag irányított művelődés- és irodalompolitika akaratának végrehajtói szerepére kényszerültek a vállalatok. Működése torz; de befejezetlenségében és ellentmondásaival együtt is értékes és figyelemre méltó fejezetét képviseli az 1945 utáni magyarországi könyvkiadásnak.

GYÖRGY POGÁNY

L'histoire et les publications de l'Institut de Littérature, d'Art et de Science „Budapest” entre 1945–1949

L'Institut de Littérature, d'Art et de Science „Budapest” était une des éditions publiques, fondées en 1945. Le propriétaire en était la capitale, la firme a été destinée à faire paraître des ouvrages concernant le passé et le présent de la ville, ainsi que l'administration civile ou encore des volumes de littérature et des manuels favorisant „la transformation démocratique” de la société, qui en même temps peuvent intéresser le public de Budapest. L'activité de l'Institut était plusieurs fois sujet de débat aux sessions de l'assemblée de la capitale. Sa politique d'édition a été formée par les allocutions souvent influencées de point de vues des partis politiques. Pendant son activité plus de 200 ouvrages ont été publiés, à moitié d'ouvrages spéciaux, à moitié de littérature. Un de ses écrivains le plus souvent parus était István Örkény; l'Institut Budapest a entrepris la publication des écrivains relativement jeunes, qui de point de vues politiques, ne s'étaient pas compromis aux années précédentes.

C'est pour cela que certains écrivains, ou groupes d'auteurs n'étaient pas publiés par l'Institut, ainsi selon les dirigeants de l'Institut, par exemple Lőrinc Szabó était également comptés parmi les auteurs „collaborants”.

Les Éditions „Budapest” jusqu'au moment où la constellation politique du pays y donnait possibilité, s'efforça à publier des ouvrages de valeur, dans le cadre des frontières déterminées par la firme elle-même, tout de même à partir de 1948, elle a été contrainte à faire paraître en nombre toujours croissant des brochures à buts politiques actuels.

Son activité s'est terminée en 1949, lors de la formation du nouveau système d'institution, cette fois déjà socialiste, de l'édition de livre.